

Mövzu 16. AZƏRBAYCANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

PLAN

1. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. –
2. Birinci Rusiya-İran müharibəsi. – Kürəkçay andlaşması. –
3. Şimali Azərbaycanda çar ordusuna qarşı çıxışlar. Gülistan müqaviləsi.
4. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran savaşı. Türkmənçay müqaviləsi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. XVIII - XIX əsrin hüduqlarında Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Qonşu xanlığın ərazilərini ələ keçirmək uğrunda xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, feodallarla ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər arasında ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz barəsində işğalçı niyyətləri, İran işğalçıların viranedicu yürüşləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Göstərilən dövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın istilasından ibarət idi. Çarizm Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzər dənizi hövzəsi üzərində Rusiya ağalığına nail olmağa, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə can atırdı. Azərbaycanın təbii sərvətləri, xüsusən də faydalı qazıntı yataqları artıq rus elminə məlum idi və təsadüfi deyildi ki, II Yekaterina hökuməti bu ölkənin sərvətlərinin mənimsənilməsini onun istilasu ilə bağlayırdı. Qızılboya, yun, ipək, pambıq, tütün, yanacaq və s. Rusiya sənayesini xammal və yanacaqla təmin edə bilərdi.

Zaqafqaziyanın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti xüsusilə böyük idi. Bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. Rusiya Mərkəzi Qafqazı hələ fəth edə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın istilasu dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilərdi. Nəhayət, rus-İngilis rəqabəti Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırırdı. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi Böyük Britaniyanın Şərqdə təsirinə, Ost-Hind kompaniyasının inhisarına ağır zərbə endirə bilərdi.

Cənubi Qafqazdakı mürəkkəb vəziyyət Rusiyanın işğalçı planlarının bu diyarda həyata keçirilməsini obyektiv olaraq asanlaşdırırdı. Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları Cənubi Qafqazı var-yoxdan çıxarırdı. Zəruri ilkin sosial-iqtisadi

şərtlərin, yetkin siyasi qüvvələrin olmaması üzündən ayrı-ayrı xanların Azərbaycanı öz başçılıqları altında birləşdirmək cəhdləri uğursuzluğa uğrayırdı.

Qərbi Avropa dövlətlərinin də, xüsusən İngiltərə və Fransa'nın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Onlar Rusiyanın bu ərazidə zəifləməyən hərəkətlərini diqqətlə izləyir və çarizmin planlarına mane olmağa çalışırdılar.

1800-cü ilin sonunda İngiltərə nümayəndəsi Malkolm İrana gəldi və 1801-ci ilin əvvəlində bu dövlətlə müqavilə bağladı. Siyasi və ticarət müqavilələrini bağlamaqla İngiltərə İranın daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etdi. İngiltərə hər hansı dövlətin İran üzərinə hücum edəcəyi təqdirdə şaha lazımi qədər xidmət heyəti ilə birlikdə tələb olunan miqdarda hərbi xərc verməyi öz üzərinə götürürdü.

Ticarət müqaviləsi razılığa gələn tərəflərin tacirlərinə öz mallarını hər iki dövlətin ərazisinə azad daşımaq hüququ verirdi. İngiltərə tacirlərinə İranın istənilən şəhər və limanında məskən salmağa icazə verilir, onların malları isə hər cür vergilərdən azad olunurdu.

Müqavilələr ölkənin bazarını ingilis tacirlərinin üzünə geniş açır, İranı öz müstəmləkə mülklərini genişləndirmək uğrunda mübarizədə İngiltərənin antirus siyasətinin alətinə, öz müstəmləkəsini – Hindistanı kənar təcavüzlərdən qorumaq, Zaqafqaziya barəsində özünün uzağa gedən planlarını həyata keçirmək üçün meydana çevirirdi.

Çar hökuməti belə hesab etdi ki, bu müqavilə ilk növbədə Rusiyaya qarşı yönəldilmişdir, ona görə də öz planlarının həyata keçirilməsinə hazırlaşdı. Lakin I Pavelin öldürülməsindən və I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsindən sonra rəqiblərin qüvvələr nisbəti dəyişdi. I Aleksandr Fransa ilə əlaqələri qırdı və İngiltərə ilə yaxınlaşdı. Bu dövrdə təcavüzkar napoleonçu Fransa'nın mövcudluğu şəraitində Rusiya ilə yaxınlaşmanı yüksək qiymətləndirən İngiltərə artıq İanı açıqca müdafiə edə bilmirdi. Fransanın vəziyyətdən dərhal istifadə etmək imkanını əldən verməyərək Rusiya əleyhinə müqavilə bağlamağı şah İranına təklif etdi.

İngiltərə ilə yaxınlaşmasına baxmayaraq, I Aleksandr Cənubi Qafqaz barədə öz planını həyata keçirməyi qərara aldı. O, hər şeydən əvvəl Həştəxan-Dərbənd-Bakı vasitəsilə rus qoşunlarının 1799-cu ildə yenidən daxil olduğu Gürcüstanla əlaqə yaratmağa çalışırdı.

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Rus qoşunları baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi – Kartli-Kaxetiya çarlığının vassal asılılığında olan və onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilmiş

Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Deməli, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusia tərəfindən istilasının başlanğıcı qoyuldu.

I Aleksandr bəzi xanların artıq Rusiya himayəsini qəbul etməyə məcbur olması ilə məhdudlaşmamağı qərara aldı. O, digər xanlıqları da, ilk növbədə Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. I Aleksandr 1801-ci ilin dekabrında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorinqə yazırdı: «Qonşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı. Xüsusən də üzərlərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və b. xanları cəlb etməli».

Bu fərmana müvafiq olaraq general Knorinq 1802-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında Şimali Qafqazda, Georgiyevsk şəhərində siyasi və ticarət məsələləri üzrə danışıqlar üçün çar komandanlığının Şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüşünü keçirdi. Danışıqlarda Tərki şamxalı, Qara Qaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və d. dağlı hakimlərin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının – Quba və Talış xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər xanlıqların nümayəndələri görüşdə iştirak etmirdi. Çünki buna qədər İran şahının nümayəndəsi İbrahimxəlil xanın yanına gələrək Qarabağın tabe olmasını tələb etmişdi. Bakı xanına da belə tələb verilmişdi.

İrəvanın maneəçiliyinə baxmayaraq, Georgiyevskdəki dörd aylıq danışıqlar müvəffəqiyyətlə başa çatdı və 1802-ci il dekabrın 26-da müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, onu imzalayanlar İrana hücum edəcəyi təqdirdə ona qarşı çıxmağı öz öhdələrinə götürürdülər. Müqavilə Zaqafqaziyada ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. nəzərdə tuturdu. Müqavilədə deyilirdi ki, onu imzalayanlar «onların öz xahişlərinə görə...Rusiya...himayəsinə» qəbul olunurlar.

Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra çar hökuməti həmin müqaviləyə etinasız yanaşmış Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərini zəbt etmək üçün hazırlaşmağa başladı.

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilası kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesin öz xüsusiyyətləri vardır.

Feodal hakimlər – xanlar yaxşı başa düşürdülər ki, öz qüvvələri ilə İran, Rusiya kimi dövlətlərə müqavilmət göstərməklə öz xanlıqlarını qoruyub saxlaya bilməyəcəklər. Onlar Rusiyanın xanlıqların istiqlalıyyətini qoruyacağı barədə verdiyi yalan vədlərə uyaraq, öz xanlıqlarının istiqlalıyyətini bu yolla qoruyacaqlarını zənn edərək, bir tərəfdən rus

himayəsini qəbul etməyə meyl etməli olur, digər tərəfdən isə çarizmin vədlərinə qətiyyətsizlik göstərirdilər. Onların bəziləri bu yolla İran və ya Türkiyə qoşunlarının basqın edəcəyi təqdirdə öz torpaqlarını qarətdən və var-yoxdan çıxarılmasından müdafiə edə biləcəklərinə ümid bəsləyirdilər. Eyni zamanda bu xanlar İrana və Trükiyəyə də meyl göstərdiklərindən tərəddüd edir, öz mövqe və qərarlarını qəti müəyyənləşdirməyə tələsmirdilər. Bu, hər şeydən əvvəl, xanların öz xanlıqlarının daxili idarəsində müstəqillik saxlanılmasına əmin olmamaları ilə əlaqədar idi.

Rusiya ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını İran və Türkiyə təhlükəsindən müdafiə edəcəyini vəd etsə də, bu heç də onun xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması deyildi. O, bəzi mülahizələrə görə, xanlıqlar Rusiya himayəsinə daxil olduqdan sonra bir müddət daxili idarədə xan hakimiyyətini saxlamağı, daxili qayda və adətlərə əməl olunmasına təminat verməyi nəzərdə tuturdu. Bununla belə, Azərbaycanın ayrı-ayrı feodal hakimlərinin Rusiya istilasına müqavimət göstərə biləcəklərindən, habelə öz hüquq və imtiyazlarının bərpası uğrunda mübarizəni davam etdirəcəklərindən ehtiyat edən Rusiya əlavə tədbirlər də həyata keçirmək barəsində fikirləşirdi. Bu illərdə qədim gürcü zadəgan nəslindən çıxmış, 1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın baş komandanı təyin edilən general P.D.Sisianov Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-hərbi hakimiyyəti qafqazlı Sisianova həvalə edərək, onun vasitəsilə Qafqazı sakitləşdirməyə ümid bəsləyirdi. Sisianov isə Azərbaycan xalqına özünün nifrətedici və amansız münasibəti ilə fərqlənirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan xanlarına göndərdiyi alçaldıcı məktublar buna dələldir.

Çar hökuməti Şərqi Gürcüstan ərazisindən hücum meydanı kimi istifadə edərək, Azərbaycan barəsindəki planlarını həyata keçirməyə başladı. Sisianov Car-Balakən camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki bu ərazi rus qoşunlarının Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Rus qoşunları 5 minlik gürcü qoşunu ilə birlikdə Car-Balakəndə yerli əhəlinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Gürcüstanda antirus, iranparast dairələrə başçılıq edən və öz hakimiyyətinin bərpasına çalışan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə silahlı dəstəsi ilə Cara gəldi. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırıqdan sonra general Qulyakov heç bir hərbi ehtiyac olmadan Balakəni yandırdı. Martın 29-da Car fəth olundu. 1803-cü il aprel 12-də Car-Balakənin camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə saziş bağlandı.

Sazişin şərtlərinə görə, carlılar çar xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq əmanətlər verməli, öz ərazilərində rus qoşunlarını yerləşdirməli idilər. Carlıların

şahzadə Aleksandri vəəllətilərini qəbul etməmək və gizlətməmək barədə təəhhüdü sazişdə xüsusi qeyd olundu. Lakin camaatın daxili idarəsinin dəyişməz olaraq qaldığını və əhalinin itaət şərtlərini yerinə yetirmədiyini görən general Qulyakov 1804-cü ilin yanvarında yenidən Cara soxuldu. Car yenidən fəth olundu və yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən hücumla məruz qaldılar. Qanlı döyüşdə carlılar üstünlük qazanıb qələbə çaldılar. Rus qoşunlarının salamat qalmış hissəsi Muxax kəndinə geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü.

1803-cü ilin martında müqavimət göstərmiş adamların əfv olunması barədə carlıların xahişini rədd etmiş Sisianovun şəxsi hərəkəti Carda baş vermiş hadisələrdə az rol oynamadı. O, nəinki əfv etmədi, əksinə öz məktubunda alçaldıcı şəkildə yazdı: «kafir əclaf...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edirəm. Siz mənim gəlməyimi gözləyəcəksiniz və onda mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içəlatını dartıb çıxaracağam».

Carlılar yenidən hücumla keçmiş rus qoşunlarına müqavimət göstərməyi davam etdirməyin qeyri-mümkünlüyünü və faydasızlığını görərək təslim oldular.

Car-Blakaən camaatının fəthindən sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. Sultanlıqda 40-cı illərin ortalarındakı sultan öz torpaqlarının daxili idarəsində hakimiyyətini qoruyub saxlamışdı.

General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi. Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən rus dövləti ilə səmimi diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Xanlığın hökmdarı Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə rədd cavabı vermədi. O yazırdı ki, 1796-cı ildə «sənin padşahın fərman göndərdi və mən də onun təklifini qəbul edib qalanı təhvil verdim. Əgər indi də sənin padşahın belə fərman göndəribsə, onu mənə göstər. Onda mən onun iradəsini görərək buna uyğun hərəkət edərdəm». General tələb etməyi siyasi danışıqlardan üstün tutdu. O, məktublarında özünəməxsus yekəxanəlik və etnasızlıqla Cavad xanı özündən uzaqlaşdırdı, bu da qanlı döyüşlərə gətirib çıxardı.

Sisianov Rusiya hakimiyyətini qəbul etmiş digər xanlıqlardan fərqli olaraq, Gəncə xanlığına qarşı daha amansız tələblər irəli sürürdü. O, Cavad xandan ildə 20 min çervon məbləğində, yəni sonralar Şəki, Qarabağ və Şirvan xanlıqları üçün müəyyənləşdirilmiş məbləğdən 3 dəfə çox ödəc tələb edir və yazırdı: «Əgər mənim təklifimi qəbul etməsən Gəncəyə atəş və qılıncla gələcəyəm».

O, 11 topu olan piyada batalyonu, 3 eskadron və 2 kazak yüzlüyündən ibarət qoşunu Gəncə üzərinə yeritdi. Bütün bu qoşunlara general Portnyakin komandanlıq edirdi. Gəncəyə doğru yolda, şəhərin iki verstliyindəki Quluqobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk vuruşma baş verdi. Cavad xan bir qədər müəqavimətdən sonra gücdən düşərək pozulmuş qoşunları ilə birlikdə qalaya qayıtdı. Bundan sonra rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumla başladı. Onların iki cəhdi dəf olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadla müqavimət göstərdilər. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi, şəhər isə öz qədim adını itirdi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. «Gəncə» adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilirdilər.

Gəncənin alınması rus qoşunlarının digər feodal dövlətlərini tabe etmək məqsədilə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Gəncə xanlığının vassal asılığında olan Samux hakimi Şirin bəy Gəncənin süqutundan sonra Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu. O, hər il Rusiyaya 1000 çervon, 3 min manat bac verməyi öhdəsinə götürdü.

Birinci Rusiya-İran müharibəsi. Gürcüstanın birləşdirilməsi, Gəncənin tutulması və Rusiyanın getdikcə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi İranı qəti tədbir görməyə məcbur etdi. Cənubi Qafqaz ölkələrindən əl çəkmək istəməyən İran dövləti öz qonşuluğunda Rusiya imperiyasının hökmranlıq qazanması ilə barışa bilmirdi. Beynəlxalq durum İranın Rusiya işğalına qarşı çıxması üçün şərait yaradırdı.

Bu savaş hər iki tərəf üçün ədalətsiz idi. Çünki özgə torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda gedirdi. Rusiya çarlığı İranla yanaşı Şimali Azərbaycan xanlıqlarına qarşı da savaş aparır, onları ələ keçirərək yerli xalqın mənafeyini tapdalayırdı. Burada ələ keçirdiyi torpaqları Rusiya, bütöv bir etnik toplum, etnik birliyi olan bir torpaq kimi özünə qatmır, Balkanlarda olduğu kimi dövlət qurumları yaratmırdı. Bu isə torpaqların hüquqsuz bir müstəmləkə kimi imperiyanın sümürgəc sistemində qatıldığını göstərirdi.

1804-cü ilin mayında İran rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələbi rədd etdi. 1804-cü il iyunun 10-da iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər kəsildi. Savaş başlandı.

İran tərəfinin planına görə qoşunlar iki istiqamətdə: İrəvan-Qazax və Şuşa-Gəncə üzərinə hücum edərək Tiflisi tutmalı, sonra şimal-şərqi Qafqazda möhkəmlənməli, Şimali Qafqazı Qızılyar xəttinə kimi ruskardan təmizləməli idi. Rusiya komandanlığı üçün ön planda

Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsi dururdu. İrana qarşı ayrıca bir əməliyyat aparmaq nəzərdə tutulmurdu, çünki komandanlığın əmri altında olan rus qoşunları sayca az idi. Başlıca diqqət İran qoşunları hərəkətinin qarşılmasına yönəlmişdi. Bir də I Aleksandr və onun Qafqaz komandanlığı ciddi müqavimətlə qarşılaşacağını gözləmişdilər.

İran şahzadəsi, Cənubi Azərbaycan hakimi Abbas Mirzənin 50 minlik qoşunla İrəvana yaxınlaşması Sisianov üçün gözlənilməz olmadı. O, bütün qışı qoşun hazırlamaq və səfər tədarüku görməklə keçirmişdi. İrəvan hakimi Məhəmməd xanın onu çağırması nəzərə alındı və 1804-cü ilin iyununda 3600 piyada, 3 eskadron atlı, 300 kazakdan ibarət olan rus qoşunu 12 top ilə İrəvana çatdı. Üçkilsə və Qəmərliyə olan ilk dəyüslərdə Sisianov üstünlük qazandı. İrəvan şəhərini mühasirəyə aldı. İran şahı Fətəli şah da buraya gəldi. İkiqat çevrə yarandı: ruslar İrəvanı, iranlılar isə rusları arxadan araya aldı. Sisianovun ağır vəziyyətə düşməsi onun yerli müttəfiqləri arasına pozuntu saldı. İlk öncə onunla birlikdə yürüşə çıxmış gürcü knyazları döyüş yerini buraxıb qaçdılar. Ancaq İran əsgərləri onları tutub əsir etdilər. Fətəli şah yanında olan gürcü şahzadəsi Aleksandri gizli tapşırıqla Tiflisə göndərdi. Qazax, Borçalı və Pənbəkli türkləri Rusiyadan üz çevirdilər. Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Şəmsəddinli mahalı, Tiflis şəhəri və Nəsim bəydən (Borçalı Nəsim bəy Gəncə savaşında mayor Lisaneviçin əlaltısı idi – red.) başqa bütün elat, kəndlər, hətta Başaçığa qaçan (gürcü) valizadələr də gəlib valiyə (çar oğlu Aleksandra – red.) qoşuldular və üsyan etdilər».

Korluq çəkən qoşun üçün Sisianov azuqə gətirməyə çalışdı. Ancaq onun göndərdiyi 150 əsgər Qara mayor başda olmaqla üsyan etmiş pənbəklilər tərəfindən məhv edildi. Rus qoşunu içinə qızdırma-titrətmə azarı düşdü. 1804-cü il sentyabrın 4-də Sisianov aradan çıxıb Tiflisə döndü.

Kürəkçay andlaşması. Gəncə xanlığı işğal edilən kimi Sisianov Qarabağ xanlığına təzyiqi gücləndirdi. O, mayor Lisaneviçi Gəncədən birbaşa İbrahim xanın yanına göndərərək, Rusiya tabeliyinə keçməyi təklif etdi. Bu zaman Qarabağda vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Əhməd bəy Cavanşir yazır: «...Şuşada əyanlar bir-birinə düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdülər. Bu dəstələrdən biri rusların Cənubi Qafqazın işlərinə qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İrana tabe olmaq istəmir, digəri isə...İran hökmdarını hər vasitə ilə razı salmağa çalışır».

Son anda Qarabağda ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmməd Həsən ağanın dəstəsi üstün gəldi. Əhməd bəy Cavanşir burada ayrıca qeyd edir ki, «o zamankı İran sərkərdələrinin və o cümlədən şahın özünün rəyinə görə, alınmaz qala olan Şuşa şəhəri iranlılar üçün Cənubi Qafqazın açarı, ruslar üçün isə İranın qapısı hesab edilirdi». İrəvandan döndükdən sonra

Fətəli şah Qarabağ xanlığını ələ gətirməyi qarşıya qoydu. Gəncə tutulduqdan sonra ruslar üçün Qarabağa yol açıq idi. Şah öz sarayında əmanət olan Əbülfət ağanı 5 minlik qoşunla atasına yardım və kömək adı ilə Qarabağa göndərdi. Tapşırırdı ki, Məhəmmədhəsən ağanı və İrana qarşı olan bir neçə Qarabağ bəylərini şahın hüzuruna göndərsin. İbrahim xan şahın yardımını qəbul etməyib, oğlu Əbülfət ağaya ağır cavab göndərdi, Qarabağ torpağına girməyi ona qadağan etdi. Ancaq oğlu buna məhəl qoymadı. Dizaq mahalının Tuğ kəndində olan İbrahim xan və Məhəmhəsən ağa şah qoşununu burada qarşılayıb məğlub etdilər. Qoşunun bütün at və heyvanı ələ keçirildi, sərbazlardan çoxu öldürüldü, bir çoxu əsir düşdü.

Fətəli şah özünü sındırmayıb qulluğunda duran üç xanı Qarabağa göndərdi. Şah onların vasitəsilə İbrahim xana söz verirdi ki, bütün Qarabağ mahalını, şah xəzinəsinə çatmalı olan mədaxili ilə birlikdə əbədi olaraq İbrahim xan nəslinə verəcək; övladlarından iki nəfərin də Şuşa qalasına, İbrahim xanın yanına girov göndərəcək. Bu eşidilməmiş güzəşt qarşılığında Gəncə və Tiflis yolu üstündə çox önəmli yer tutan Əsgəran qalası İran qoşununa təhvil verilməli idi. İbrahim xan şah fərmanını cavabsız buraxdı. Tiflisə elçi göndərüb Sisianovdan yardım istədi. Mayor Lisaneviç rus əsgəri bölüyü ilə Qarabağa göndərildi.

1805-ci ilin yazında Sisianov farsları qabaqlayıb Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün Gəncəyə gəldi. Buradan İbrahim xana məktub yazıb, Rusiya ya İran dövlətlərindən hansına tərəf olduğunu açıq bildirməyi tələb etdi.

Sisianov Gəncənin yaxınlığında Kürək çayı üzərində düşərgə salmışdı. İbrahim xan oğulları Məhəmmədhəsən ağa, Mehdiqulu ağa, Xanlar ağa və Qarabağın başqa əyanları ilə birlikdə buraya gəldi. Adam göndərüb kürəkəni, Şəki hakimi Səlim xanı da əyanları ilə buraya çağırdı. Sonra andlaşma oldu: xanlar «Andlı öhdəlik» adlanan müqaviləyə möhürlərini basdılar, Sisianov isə qol qoydu. 1805-ci il 14 may Kürəkçay andlaşması 11 maddədən ibarət idi. Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağa razılığını verir, müstəqil xarici siyasət hüququndan çarın xeyrinə imtina edir, çar xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya dövləti də üzərinə müəyyən təəhhüdlər götürür, daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işlərinin xanın öhdəsində qalacağına söz verirdi. Lakin bu, xanlığın daxili idarəçiliyinin olduğu kimi saxlanması, xana tam daxili siyasi muxtariyyət verilməsi demək deyildi. Çünki, general-leytenant (oğulları Məhəmmədhəsən və Mehdiqulu general-mayor, kiçik oğlu Xanlar isə polkovnik) rütbəsi alan Qarabağ xanı artıq Qafqaz komandanlığının əmrlərini də yerinə yetirməli idi. Bununla yanaşı, mayor Lisaneviç başda olmaqla 500 rus əsgərinin qalaya bitişik Xanbağı adlanan yerdə yerləşdirilməsi də xanın davranışına hüdud qoyurdu.

Sisianov keçmiş Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xana çox inamsız yanaşırdı. Gəncənin çökdürülməsindən altı gün sonra o, Məhəmmədhəsən xana təhqirlə dolu bir məktub göndərirdi. Xanı milçək, öz dövlətini isə qartal adlandıran Sisianov burada yazırdı: «Əmin ol, mənim yalnız bir buyruğum yetər və onda Nuxa xanlığı da Gəncə xanlığı kimi yox olacaq». Səlim xan xanlığın ona verilməsi barədə Sisianovun and içib söz verməsini xahiş etmişdi. Baş komandan bu məktuba cavab verməmiş, onun yerinə plokovnik Karyagin xana belə bir öyüd vermişdi: «ona (Sisianova – red.) çoxmu gərəkdir siz Nuxada xan olasız? Axı, gerçəyi budur ki, mərmə və güllə havası altında o, hər hansı bir xanı oynamağa məcbur edə bilər; siz əgər Nuxa xanlığına bərpa olunmaq istəyirsinizsə, fars bəcliyi ilə möhürsüz axmaq məktublar yazmalı deyil, onun çağırışı ilə Tiflisə yanına gəlib rica etməlisiniz...».

Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığına görə, dolğun siyasi dərslərdən sonra xanlığa çıxarılan Səlim xan, təbii ki, İbrahim xanın köməyi ilə Rusiyaya arxalanırdı. Şəki xanlığı, əslində Qarabağ xanlığı ilə bir gündə Kürəkçay görüşlərində təbə edildi. Ancaq siyasətçilik işlədərək Şəki xanlığı haqqında andlaşmanın tarixi bir həftə sonraya çəkildi: 21 may 1805-ci il. Hər iki andlaşma bir-birinə bənzəyirdi. Şərtləri də eyni idi. Səlim xan da bir gündə rus ordusunun general-leytenantı oldu, çara baş komandanın vasitəçiliyi ilə ərizə yazıldı. Dörd aydan sonra hər iki xana hərbi rütbələr verilməsi və daimi məvaciblər verilməsi haqqında fərman gəlib çatdı. Şəki xanlığına da 500 rus əsgəri göndərildi. Rus qoşunu üçün ayrıca bir qala tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Ancaq bu qala tikilmədiyindən memarlıq incisi olan Şəki xan sarayı kazarmaya çevrildi. Yalnız bir fərq vardı. Bu xanlıq üzərinə qoyulan bac ödənişi 7000 çervon idi.

1805-ci ilin yazında şah hökuməti rusların irəliləyişini saxlamaq və onları Şimali Azərbaycandan çıxarmaq istəyirdi. İyun ayının birinci yarısında Abbas Mirzə 10 min əsgərlə Qarabağ üzərinə hərəkətə başladı. Arazın suyu qalxdığı üçün Xudafərin körpüsündən keçərək, Cəbrayıl bağları yaxınlığında Məhəmmədhəsən ağanın Qarabağ qoşunu və mayor Lisaneviçin yeger alayı üzərində üstünlük qazandı. Sonuncular Şuşa qalasına sığınmalı oldular. Qızılbaş ordusu iki qola ayrıldı. Biri Şuşanın dörd ağaclığında Ağoğlanı tutdu, o biri yarısı Əsgəran, Şahbulağı qalalarını tutdu. Baş komandan bir alayı onlara qarşı çıxardı. On bir günlük davada qoşunun yarısı qırıldı, plokovnik Karyagin və podpolkovnik Kotlyarevski yaralandılar. Rus qoşunu Şahbulağı alsa da, çəkilib Gəncəyə getməli oldu. Fətəli şah da qalan İran ordusu ilə Ağoğlana gəlmişdi. Ancaq Xəzər dənizi ilə Talış və Rəşt vilayətlərinə rus qoşunu çıxarılması barədə xəbər alan kimi geriyyə dönüb Ərdəbilə getdi.

Baş komandan Sisianov isə bu zaman qoşunla Tiflisdən Azərbaycana yollandı. Bunu eşidən Abbas Mirzə onunla qarşılaşmadan Tiflis üzərinə yol aldı, Sisianovun orada olmamasından faydalanmaq istədi. Amma Zəyəm yaxınlığında onun ardınca gələn Karyaginə üstün gələ bilmədi. İran qoşunu burada böyük itki verib, Qazax sultanlığına soxuldu. Abbas Mirzə, ayrıca bir fərman və çar oğlu gürcü Aleksandrın vasitəsilə qazaxlılardan onun tərəfinə keçməyi, Tiflis üzərinə yürüşdə ona yardımçı olmağı tələb etdi. Qazaxlılar isə bu zaman artıq Rusiya komandanlığına sadıq qalmağa söz vermişdilər. Onlar Əli ağa Avçı oğlu adlı bir bəyi Abbas Mirzə və Aleksandrın yanına guya danışmaq üçün göndərərək vaxtı uzatdılar. Qazağın dinc əhalisini Sənain və Əhlatda erməni monastırlarına köçürüb, rus komandanlığından yardım istədilər və yalnız bundan sonra Abbas Mirzənin sözünü rədd etdiklərini bildirdilər. İran qoşunu yuxarı yol ilə Qazağa yetişdikdə hazırlıq görmüş yerli qoşun çəkinmədən onunla dəyüşə girdi. Döyüşlərdən sonra Qazax hakimi rus komandanlığına ayrıca raport göndərdi. Bu raportda deyilirdi «Biz bütün qoşunları toplayaraq, öz piyada və atlı döyüşçülərimizlə onların üzərinə getdik,...onları əzərək üzərlərində zəfər qazandıq,...bir çoxunu öldürdük, falkonet, silah və barıtlarını, güllə, yeyim ehtiyatını və başqa şeyləri, çoxlu at, qatır və dəvələrini əllərindən aldıq». İran ordusunun Tiflis yürüşü Zəyəm və Qazax döyüşləri ilə pozuldu. Abbas Mirzə Dilican dərəsi ilə çıxıb getməli oldu. 1805-ci ilin yaz-yay döyüşləri Qarabağ-Gəncə-Qazax bölgələrində təsərrüfata böyük ziyan vurdu, əkin-biçin işləri, məhsul yığımını pozuldu.

Fətəli şah çıxıb getmiş olsa da, Sisianov Qarabağda Honaşen və Şuşaya kimi irəlilədi. İbrahim xanın yanına göndərilmiş üç İran elçisini özü ilə götürüb Tiflisə getdi. Yeni yürüş hazırlığına son verib 1805-ci ilin noyabrında Mingəçevir yaxınlığında Kürü keçdi. Bu zaman onun əli altında 10 topu olan 1500 piyada və bundan az olmayan atlı qoşunu vardı. Şirvan torpağına girdikdən sonra Sisianovun tələbi ilə 1500 Qarabağ atlısı da general-mayor Mehdiqulu ağanın başçılığı ilə bu qoşuna qoşuldu.

Sisianov bu yürüşü çox önəmli sayırdı. İrəvan və Meqreli tutmaq, bütün Cənubi Qafqazda bərkimək üçün Şamaxı-Bakı-Dərbənd yollarını ələ keçirmək, bununla da Rusiyaya çıxış açmaq onun başlıca istəyi idi. Şirvan xanı Mustafa xan Rusiya asılılığını qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Mustafa xan yaxın adamlarını yığıb qoşunla Lahıc yaxınlığındakı Fit dağına çəkildi. Möhkəm sığınacaq olan bu dağda səngər qurub düşərgə saldı. Bir neçə kiçik çarpışmalar sayılmazsa, iş davasız-savaşıq başa çatdı. Mustafa xan Rusiya komandanlığının tələblərini qəbul etdi. Amma rus ordusu düşərgəsinə gəlməkdən boyun qaçırdığı üçün, andlaşma bu düşərgə ilə Fit dağı arasında, düzənlikdə dekabrın 27-də imzalandı. Kürəkçay

andlaşmasının bəndləri burada da təkrar edildi. Şirvan xanlığı başqa dövlətlərlə əlaqə saxlamaq hüququndan imtina edir, öz xəzinə gəlirindən 8 min çervon Rusiyaya bac verməyi, rus ordusunun ərzağını ödəməyi və Şirvandan keçən yollarda əmin-amanlıq yaratmağı öhdəsinə götürürdü. Rus qoşunlarının Şamaxıda yerləşdirilməsinə Mustafa xan razılıq vermədi. Bunun qarşılığında Cavad yörəsində, Kür çayının ağzına yaxın yerdə rus komandanlığına qala tikmək hüququ verildi. Halbuki danışıqlar zamanı xan, Cavad bölgəsinin Şirvanın tərkibində saxlanılmasını, heç bir zaman Qarabağ xanlığına verilməməsini tələb edirdi.

Bakının tutulması ilk zaman Xəzər dənizinə girmiş rus donanmasına tapşırılmışdı. Bu donanma 1805-ci ilin yayında Gilanın Ənzəli və Pəriəbazar məntəqələrini ələ keçirdi. Ancaq Rəşti götürə bilmədi. Fətəli şahın Qarabağdan bürə yaxınlaşması İran döyüşçülərinin dirəniş əzmini artırdı. Rus donanmasının komandanı general-mayor Zavalişin buradan Bakıya yollandı. Avqustun 15-də Bakı şəhəri dənizdən çox kəskin top atəsinə tutuldu. Gəmilərdən quruya çıxarılan desant qoşunu qalanı çevrəyə alıb yaxın məntəqələri ələ keçirsə də, Bakı təslim olmadı. Bakı müdafiəçilərinin igidliyi, Qubalı Şeyxəli xanın qoşunla köməyə gəlməsi Zavalişini donanma ilə Saray adasına çəkilməyə məcbur etdi.

Sisianov 1806-cı ilin yanvarında Bakıya yetişdi. Xəzərdə indiyə kimi uğursuz vurnuxan Zavalişin donanması da yenidən buraya gəlib Sisianovun buyruğu altına keçdi. Yubanmadan Bakının verilməsi barədə müqavilə şərtləri Hüseynqulu xana göndərildi. Bu layihədə çox ağır şərtlər irəli sürülürdü: Bakının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, xan yalnız Rusiyanın onun üçün ayırdığı aylıqla keçinməli, Bakı şəhəri rusların yaratdığı ayrıca idarə altına keçməli, qalada 1000-ə yaxın rus əsgəri və topları yerləşdirilməli idi. Hüseynqulu xan şərtləri qəbul edəcəyini bildirdi.

Görüş qoşa qala qapısı yaxınlığında, fevralın 8-də oldu. Qala açarları Sisianova verilərkən o, xanın xalası oğlu İbrahim bəyin tapança atəşi ilə öldürüldü. Rus qoşunları quru yolla qayıtmaqdan çəkildilər. Gəmilərə oturub Hacı Tərxana (Həştərxana) getdilər. Ancaq onun öldürülməsi Bakının tutulmasını yalnız geriə çəkdi. Keçici bir çəşqınlıq zamanı komandanlıq Tiflisdə general Nesvetayevə tapşırıldı. İyun ayında isə general-feldmarşal İ.V.Qudoviç Qafqaza baş komandan göndərildi. Bu zaman Rusiya-İran savaşı yeni bir dönəmə keçmədə idi.

1806-cı ilin yazında Abbas Mirzə 20 minlik qoşunla yenidən Qarabağ xanlığına soxuldu. Qızılbaş qoşunu Şuşa qalasının iki ağaclığına çatmışdı. Bu zaman Qarabağ xanlığında siyasi durum çox gərgin idi. Bunun başlıca səbəbi İran basqınlarına qarşı

qoyulacaq əsgəri qüvvənin az olması idi. Rusiya isə burada yalnız bir batalyon və bir neçə yüz yeger atlısı saxlayırdı. O biri yandan xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağanın ölümü ilə siyasi çəkişmələr güclənmişdi. Kürəkçay andlaşması üzrə İbrahim xanın varisi o olmalı idi. İbrahim xan imperator Aleksandrın adına yeni təqdimat verməli oldu; «varislik və vəliəhdlik kağızı yazıb və möhür eləyib və tamam Qarabağ bəylərinin və əyan və əşxasın möhürü üstündə» oğlu Mehdiqulu ağanı (Xurşud Banu Bəyimin atası) xanlığa irəli sürmüşdü. Bununla bağlı, Qarabağ bəylərindən polkovnik Cəfərqulu ağanı (xanın nəvəsi, Məhəmmədhəsən ağanın oğlu) xanlığa çıxarmaq istəyənlər kəskin müxalifətə girmişdilər. Pozuluculuq işi getdikcə genişlənirdi. Xanın bir oğlu Əbülfət bəy qızılbaş qoşununda Rusiyaya qarşı vuruşmaqda idi. Qızılbaşların yeni yürüşü başlanan kimi onun əmisi oğlu Mirzə Əli bəy adam göndərüb, Sisianovun Gəncədə girov saxladığı oğlu Behbud bəy və qardaşı oğlu Feyzi bəylə qaçıb İrana keçdi. Bundan sonra axın gücləndi. Mirmehdi Xəzani yazır: «Qarabağın şöylə ümdə bəyləri dəxi Qızılbaşə getdilər».

İbrahim xan belə bir durumda ən çox «dəli mayor» adlanan Cavad xanın qatili Lisaneviçdən ehtiyat edirdi. Sisianovun ölümündən sonra o, sərdarlıq yerini tutan gernal Nesvetayevə məktublar yazıb yanına elçilər göndərdi. Bütün Qarabağ tarixçiləri xanın rus komandanlığında bununla xatircəmlik yaratmaq istədiyini, onun hər bir iş barəsində mayorla məsləhətləşdiyini bildirirlər. Amma hamısı boş yerə.

Bu zaman İbrahim xan ailəsini Xanbağındakı evindən qalanın iki verstliyinə köçürdü. Bundan istifadə edən düşmənləri mayora xanın xəyanət etdiyini söylədilər. Bunların içində Miraxur adlı bir gürcü böyüyünün olması sui-qəsd planının uzaqlara getdiyindən xəbər verir. Xanın təkcə taxtına deyil, varına da göz dikənlər çox idi. Lisaneviç fürsətdən istifadə edərək 200 rus əsgəri ilə xanın evi üstünə gəldi. İbrahim xan özü, Şəkili Səlim xanın bacısı və xanın arvadı, xanın qızı Nəcibə, on üç yaşlı oğlu, 17 nəfər bəy və bəyzadə, mirzə və nökrər qətlə yetirildilər.

Lisaneviç heç bir şey olmayıbmiş kimi tezdən qala xalqını dövlət divanxanası qarşısına yığıb, Mehdiqulu ağaı xanlığa çıxardı. Mirmehdi Xəzaninin yazdığına görə Mehdiqulu xan baş vermiş vəhşəti Qarabağ əhlinə təliqələrilə bildirdi, «farağat olmağa hökm eylədi, hamılara təsəlli və xətirçəmlik verdi». Qətdən on beş gün keçməmiş general Nebolsin qoşunla gəlib Əsgəran yaxınlığında düşərgə saldı. Mehdiqulu xan Qarabağ atlıları ilə gəlib rus qoşununa qovuşdu. Şuşa Lisaneviçin əlində qaldı. İyulun 15-də Honaşen yanında 7 saat sürən böyük dava oldu. Mehdiqulu xanın köməyi vaxtında yetişdi. Qızılbaş qoşunu çoxlu itgi

verib məğlub oldu. Abbas Mirzə qoşunla o taya qaçdı. Ruslar 30-a kimi əsgər və zabıt itirdilər.

Davadan sonra Mehdiqulu xan atasının öldürülməsində, evinin qarət edilməsində Lisaneviçi təqsirləndirərək onun buradan uzaqlaşdırılmasını tələb etdi. Nebolsin Honaşen vuruşmasında yaralanan P.Kotlyarevskini Şuşa batalyonuna başçı qoydu. Lisaneviç isə Cəfərqulu ağa ilə Ordubad-Naxçıvan səmtinə zorla aparılan Qarabağ ellərinin ardınca getdi. Rus əsgərləri piyada olmaqlarına görə geri qaldılar. Cəfərqulu ağa Qarabağ atlıları ilə Zəngəzurda Əbülfət xanla olan qızılbaş qoşununa çatdı. Onun əzib Qarabağdan köçürülənləri yurdlarına qaytardı.

Lisaneviçin dəyişdirilməsi siyasi çəkişməni daha da alovlandırırdı. Kotlyarevski onunla yaxın dost idi. Hər ikisi birləşib Cəfərqulu ağanı xana qarşı qoydular. Qafqaza yeni baş komandan göndərilən Qudoviç Tiflisə yetişməmiş Mehdiqulu xana kağız yazıb bildirdi ki, çar Aleksandr onu Qarabağ xanı kimi təsdiq edibdir. Lisaneviç-Kotlyarevski tandemi çarın buyruğunu dəyişdirməyə çalışdılar. Onların öyrətməsi ilə Cəfərqulu ağa tələsik Tiflisə gəldi, amma Qudoviç onun xanlıq istəyini kəskinliklə rədd etdi. Yalnız bir ay sonra Qarabağın bəy, əyan və yüzbaşılarının böyük bir heyəti ilə Tiflisə gələn Mehdiqulu xan taxta çıxarılmaq barədə qızıla bəzənmiş çar fərmanını aldı.

Cəfərqulu ağa mərhum atası Məhəmmədhəsən ağanın 36 tiyul kəndinin bütün rəiyyəti ilə tam ixtiyarına verilməsini tələb etdi. Qudoviç bildirdi ki, bir vilayətdə iki hökmdar ola bilməz, yüksək ixtiyar hüququ xanda qalmalıdır. Xan isə, Cəfərqulu ağa itaət və qulluqdan boyun qaçırdığı üçün Qudoviçin xahişini də rədd etdi. Mehdiqulu xanın təhriki ilə Cəfərqulu ağanın Qarabağdan uzaqlaşdırılmasına qərar verildi. Ancaq Tərtər çayı körpüsündə Cəfərqulu ağa, onun atının tərkinə minmiş, mühafizə başçısı rus kapitanını yerə itələyib qurtuldu. Qardaşı Xəncan bəylə Arazın o tayına keçdi. Tezliklə Cəbrayıl bəyləri, bir çox yerlərin əhalisi də onun ardınca getdilər. Ancaq qaçqınlıq uzun sürmədi. Bir ildən sonra tərəflər arasında barışıq oldu. Qaçqınlar qayıdıb Qarabağa gəldilər.

Qarabağ əyaləti ilə yanaşı İran ordusu daha iki yönündə hərəkət edirdi. ikinci bir qoşun birləşməsi Mil düzündən keçərək Şirvan və Şəki bölgələrini, üçüncüsü isə Bakı, Quba və Dərbəndi ələ keçirməli idi. Üçüncü savaş yönümü İran üçün çox gərəkli sayılırdı. Sisyanovun ölümündən sonra bu bölgələrdə durum İranın xeyrinə dəyişmişdi. Rus qoşunu hətta gəldiyi quru yolla geriye dönmək imkanını itirmişdi. Buna görə Sisyanovun gətirdiyi qoşunu Zavalışın hərbi gəmilərinə oturdub Həştərxana aparmışdı. İyunun ilk günlərində 3 min əsgəri birləşmə 9 topla Şimali Qafqazdan Dərbənd üzərinə yollandı. Tarku şamxalının

qoşunu da yolda bu birləşməyə qatıldı. Ruslar ciddi bir dirənişlə qarşılaşmadan iyunun 22-də Dərbəndi ələ keçirdilər. Amma burada çox ləngidilər. Bakının İran qoşunları tərəfindən tutulması qorxusu yarandı. Buna yol verməmək üçün rus birləşməsi Dərbənddən buraya yola düşdü. General Qlazenapı əvəz edən general Bulqakov Quba məsələsini sonraya saxladı. Hüseynqulu xanın İrana qaçması 1806-cı ilin sentyabrında Bakının da müqavimətsiz ələ keçməsi ilə qurtardı. Bulqakov buradan Qubaya döndü. Şeyxəli xanın dağlara qaçması üzündən buranı da savaşıq alıb Rusiyaya qatdı.

Azərbaycanın Gürcüstana yaxın bölgələrində ruslar daha kəskin dirənişlə üz-üzə gəldilər. Şuşada yeznəsi İbrahim xan və bacısı Tubu xanımın başına gətirilən müsibətdən sonra Şəki hakimi Səlim xan xalqı üsyana qaldırıb rus qoşununu buradan qovdu. Ancaq Dərbənd, Bakı və Qubanın tutulmasından sonra üstünlük bütünlüklə rusalarda idi. Oktyabrın 22-də Şəkiyə göndərilən çar qoşunu Səlim xanın bölüklərini əzib uğur qazandı. Üsyan etmiş şəkililər bundan sonra da qalanı vermədilər. Onlar bir neçə yerdə qala divarlarının altına alışqan və partlayıcı maddə qoydular. Ruslar qala üzərinə yürüdükdə od vurub onları yandırdılar. Bu da kömək etmədi, qala alındı. Səlim xan da İrana qaçdı. Çar qoşunu buradan üsyan etmiş Car-Balakən bölgəsinə yollandı. Üsyançıları mühasirəyə alıb çökdürdü. Carlılar bir daha tam təslim olduqlarını bildirərək, Rusiyaya ödənilməmiş qalan 8,2 min çervon vergi borcunu ödəməyə məcbur edildilər.

Şah hökuməti Qarabağdan fərqli olaraq, bu bölgələrdə çar qoşunları ilə gedən mübarizəyə azacıq da olsa qatıla bilmədi. İran aoşunları yalnız Ağsuya kimi irəliləyə bildi. Şirvan hakimi Mustafa xan onlara qatılıb yardım etməkdən boyun qaçırdı.

1806-cı il döyüşləri Rusiya üçün asan olmasa da, qazancı böyük oldu. Şimali Azərbaycanın başlıca bölgələri rus qoşunlarının əlinə keçdi. Bölgələrin çoxunda Rusiya-İran savaşı getmirdi. Gəncədə olduğu kimi, çar qoşunları Şəkidə, Car-Balakəndə, Bakıda, Qubada və Dərbənddə İran ordusu ilə deyil, Azərbaycan əhalisi ilə, onun bu və ya başqa şəkildə özünü göstərən dirənişi ilə qarşılaşırdı.

Yerlərdə xalqın dirəniş hərəkəti ilə bağlı olaraq çarlıq Rusiyası ilkin idarəçilik tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Qarabağ xanlığı kimi Şəki xanlığı da ləğv edilmədi. Amma burada Səlim xanın hakimliyi ləğv edildi. Onun yerinə Rusiyaya sədaqət göstərən Xoylu Cəfərqulu xan qoyuldu. Bakı xanlığı ləğv edilərək birbaşa Rusiyaya tabe edildi. Xan idarəsi yerinə burada Qəyyumlar şurası yaradıldı. Bu şuranın tərkibinə Rusiyaya meyilli bəylər qatılmışdı. Dərbənd və Quba xanlıqları da ləğv edilərək Rusiya əyalətlərinə

çevrildilər. Onların idarəsi isə keçici olaraq Rusiya qarşısında qulluq göstərən Tarku şamxalına verildi.

İngiltərə-İran yaxınlaşması. Əsgəran danışıqları. 1808-ci ildə Harford Cons başda olmaqla İngiltərə elçiliyi Tehrana gəldi, öz hökuməti adından Fətəli şahə böyük bir brilyant bağışladı. O, İranın Fransa ilə yaxınlığına son verdi. 1809-cu ilin fevralında Fransa elçisi Tehranı tərk etməli oldu. Bir ay sonra İngiltərə ilə İran arasında yeni müqavilə bağlandı. İran İngiltərəyə düşmən olan bütün dövlətlərlə əlaqələri kəsməyi, İngiltərə isə şahə ildə 120 min funt sterlinq (200 min түмән) yardım etməyi, Rusiya ilə müharibə üçün silah və hərbi köməkçilər verməyi öhdəsinə götürdü.

Rusiya-İran müharibəsi davam edirdi. rusiya üçün İrəvan xanlığının tutulması başlıca vəzifə olaraq qalırdı. 1808-ci ilin sentyabrında Qudoviç general Nebolsinə Naxçıvanı tutmağı tapşırıd. Oktyabrın sonunda Nxaçıvan tutuldu. Lakin İrəvanın mühasirəsi uğursuz oldu, ruslar Naxçıvanı da tərk etməli oldular. Uğursuz 1808-ci il döyüşlərindən sonra Qudoviç istefaya çıxdı, yerinə general Tormasov baş komandan təyin olundu.

1809-cu ildə rusiya və İran arasında yeni toqquşmalar baş verdi. Avqustun ortalarında Abbas Mirzə Arazı keçərək Gəncə yaxınlığındakı Ağbulağa yaxınlaşdı. O, Gəncəni ala bilməyib İrəvana çəkildi. 1809-cu ilin sentyabrında İran qoşunu Lənkərana soxulub onu dağıtdı. Amma Qars paşalığı vasitəsilə Gürcüstana hücum istənilən nəticəni vermədi. 1810-cu ilin aprelində yenidən sülh haqqında Əsgəranda danışıqlar başlandı. Burada Talış xanlığı üstündə çox kəskin diplomatiya dartışması getdi. Ruslar bir zaman Kırım üçün istədikləri üsula əl ataraq, bu xanlığın Rusiyadan da, İrandan da asılı olmayan bir torpaq olduğunu təklif etdilər. General Tormasov öz hökumətinə bildirdi ki, İngiltərə də, Türkiyə də barışıq olmasını istəmirlər. Əsgəran danışıqları da pozuldu.

Şimali Azərbaycanda çar ordusuna qarşı çıxışlar. I Rusiya-İran müharibəsinin gedişində işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında çarizmə qarşı mübarizə səngimirdi. Xalq azadlıq hərəkatı xarakteri kəsb edən bu mübarizə Trükiyə və İran dövlətlərini özünə təbii müttəfiq sayırdı. Hələ 1808-ci ildə müqavimət hərəkatının öndərlərindən biri şəkili Səlim xan ona yaxın olan yerli bəylərə yazmışdı: «Allahın rəhmi ilə...müzəffər fars ordusu bir yandan və ildırımsaçan Türkiyə qoşunu o biri yandan oraya (Şəkiyə-red.) gələcək və yağlı cəsədlərindən ehram qurulacaqdır...». Bu məktubu alan bəylər 500-ə qədər döyüşçü toplayıb Şəkiyə yaxınlaşdılar. Onlar Rusiya idarəçiliyini aradan götürmək istəyirdilər. Lakin çar qoşunu bu çıxışın qarşısını ala bildi.

Yeni çıxış və üsyanlarla üz-üzə gələn çar komandanlığı Azərbaycan əhalisini həm bu çıxışlara qarşı qoymaq, həm də Rusiya-İran savaşına soxmaq istəyirdi. Bunun üçün Rusiya qulluğunu qəbul etmiş xanlardan öz əyalətlərində əmin-amanlığı yerli qüvvələrlə qorumaqla yanaşı, rus qoşunları üçün atlı döyüşçülər verməyi tələb edirdi. ən çox Qarabağ, Şəki, Şirvan və Qazaxdan atlı qoşun yığılırdı.

1810-1811-ci illərdə keçmiş Gəncə xanlığında yaşayan ayrumlar Rusiya ağalığına qarşı çıxış etdilər. Çar hərbi məmurlarının qaba, qanunsuz davranışından cana doyan 1400 ayrum ailəsi ağır vergi ödəmələrindən boyun qaçırdı, Gəncəbasardan köç edib Dərələyəz yaylağına getdi. Burada onlar Cavad xanın İrana qaçmış oğlu uğurlu xanla görüşüb, onun himayəsində İrəvan xanlığında yerləşdilər. Ancaq İran tabeliyində olan bu xanlıqda da vergilərdən qurtuluş bulmadılar. General Nebolsin Borçalı Nəsim sultanın vasitəsilə üsyan etmiş ayrumların yanına adamlarını göndərdi. Onların başçısı Dodaq Məhəmmədin xahişi ilə 400 rus piyadasını, Şəmsəddil və Şəki atlı qoşununu yola çıxardı. Ayrumlar Rusiya tabeliyinə dönərək Şəmsəddil torpağında yerləşdilər.

Bu zaman yalnız Səlim xan deyil, Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan, Şirvan hakimi Mustafa xan və Quba hakimi Şeyxəli xan da Rusiyaya qarşı idilər. Rus ordusu general olmalarına baxmayaraq, onlar bu ordunun əbədi köləlik vasitəsi olduğunu artıq anlamaq bilmişdilər.

1810-cu ilin avqustunda xalqın döyüş yardımına arxalanan Şeyxəli xan rus qoşun komandiri Leviçkini Gilgil çayı üzərində əzdi, ona köməyə gələn general Repini də geri oturtdu. Bu general Şeyxəli xanı tutub gətirən və ya öldürən adama 1500 qırmızı mükafat verəcəyini bildirsə də, istəyinə nail olmadı. Çünki Quba əyalətinin əhalisi üsyana qalxmışdı. Yerli bəylərin çoxunun Rusiya tabeliyindən çıxıb Şeyxəli xana qoşulduğunu baş komandanlıq üzə də etiraf edirdi. Ancaq Quba üsyanının başlıca qüvvəsi silaha qurşanmış kəndlilər idi. Şirvanlı Mustafa xan da Qubadakı çıxışa yardım göstərirdi.

Quba üsyanı çar komandanlığını güzəştli yol tutmağa məcbur etdi. Bu komandanlıq üsyanın daha da genişlənməsindən qorxur, buna görə «Şeyxəli xanı Qubanın xanı kimi tanıyaraq, Qubanı ona mənsub olan ətraf kəndlərlə xanın hakimiyyətinə verməyi və traktat ilə onu Rusiya təbəəliyinə keçirməyi» təklif edirdi. lakin çar hökuməti bu təklifə razılıq vermədi. Çar komandanlığı üsyanı yatırmaq üçün Gəncədən bir rota, Qarabağdan iki rota, Bakıdan bir rota, rus piyadası, Şəkidən 1000 və Şirvandan 100 atlı qoşun göndərdi. Baş komandan Quba üzərinə yürüşü polkovnik Lisaneviçə tapşırırdı. O, belə işlər üzrə artıq bir

sınanmış mütəxəssis kimi ad çıxarmışdı. Oktyabrın 4-ü və 25-də olan iki döyüşdə Şeyxəli xan məğlub oldu. Növbəti kəndli üsyanı da yatırıldı.

Son danışıqlar, son döyüşlər. Gülüstan müqaviləsi. Böyük Britaniya hökuməti qüvvədən düşmüş İranla Rusiya arasında barışığa yol verməməyə çalışırdı. 1810-cu ildə general Malkolm yenidən İrana gəlib çoxlu top və tüfəng gətirdi. 1811-ci ildə Ouzli, Harford Consun yerinə Tehrana böyük elçi göndərildi. O, 1809-cu il müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulan pul yardımının yeni üçillik məbləğini Fətəli şahə yetirdi. Tezliklə İngiltərədən İrana 12 top, 12 min mərmə, 12 min tüfəng, 12 min əsgərin geyimi üçün mahud göndərildi.

1810-1811-ci illərdə Türkiyə ilə müharibədə usiyanın bəzi uğurları sülh bağlanmasını tezləşdirdi. 1812-ci il mayın 16-da Buxarest barışığı imzalandı. Türkiyənin Qafqaz sərhədləri dəyişməz qaldı. Bununla Türkiyə Cənubi Qafqaz torpaqlarının çoxunun Rusiyaya qatılmasını tanımalı olurdu.

1812-ci ilin başlanğıcında Abbas Mirzə 20 minlik ordu ilə yenidən Qarabağa girib Şahbulağı tutdu. Gənəral Kotlyarevski bu ordunu vurub çıxardı. Həmin ilin yayında Fransanın böyük bir ordu ilə Rusiyaya soxulması İranda ruh yüksəkliyi və sevinclə qarşılandı. Artıq iyul ayında İranın atlı qoşunları Gəncəyə, sonra isə Şəkiyə basqın etdi.

Avqust ayında 10 minlik İran ordusu Talış xanlığına soxuldu. Ancaq burada da yerini bərkidə bilmədi. Ağoğlandan rus qoşunu ilə gələn Kotlyarevski oktyabrın 18-də Aslandüz döyüşündə Abbas Mirzəyə sarsıdıcı zərbə endirdi. Rus ordusu Talış xanlığına yönəldi. 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası tutuldu. Rusiyanın Qafqazdakı yeni baş komandanı Rtişşev təşəbbüsü bütünlüklə öz əlinə aldı. Rusiyanın Fransaya qarşı 1812-ci il müharibəsində uğur qazanması İranın bütün ümidlərinə son qoydu.

İranın müharibəni uduzması, beynəlxalq münasibətlərin köklü dəyişilməsi barış işini tezləşdirdi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən İngiltərə Rusiya-İran arasında danışıqlarda vasitəçilik etməyə nail oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda müqavilə imzalandı. Gülüstan müqaviləsi adı ilə tarixə düşən bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqları iki yerə parçalandı.

Xanlıq dövrünün sonu. Gülüstan müqaviləsindən sonra beynəlxalq vəziyyət Qərbi Avropada baş verən dəyişikliyə bağlı idi. Napoleonla savaşı qazanan Rusiya onun ordusunu təqib edərək Avropa yürüşünə başladı. 1813-cü il oktyabrın 4-7-də Leypsiq altında «Xalqlar döyüşü» oldu. Müttəfiqlər bu döyüşdə qalib gəldilər. Paris üzərinə yol açıldı. 1814-cü il martın 31-də müttəfiq ordular Fransanın paytaxtına girdi. Napoleon hakimiyyətdən devrilib sürgün edildi. Oktyabrın 1-də Vyana konqresi açıldı. 1815-ci il iyunun 8-də yekun aktı

imzalandı. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərdə yeni dövr başlandı. XVIII yüzilin ikinci yarısı – XIX yüzilin başlanğıcında olduğu kimi, Şərq məsələsi Avropa siyasətinin gündəliyində qalırdı.

Rusiyanın Trükiyə və İrana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti Şərq məsələsinin yenidən kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla bağlı Rusiyanın başlıca rəqibi olan İngiltərənin, həmçinin Türkiyə və İranın əks siyasəti fəallaşdı. İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 1814-cü ildə Tehrandə İngiltərə ilə İran arasında yeni bağlaşma imzalandı. 1809-cu ildə olduğu kimi, Rusiya ilə savaş başlandığı halda İran İngiltərədən ildə 200 min түmən (2 milyon gümüş rubl) yardım alacaqdı, ancaq bu böyük yardım Britaniya böyük elçisinin nəzarəti altında xərclənməli idi. Rusiya-İran münasibətlərində İngiltərə hökumətinə vasitəçi rolu oynamaq hüququ verildi. İngiltərə 1821-ci il imtiyazlı gömrük qanunundan istifadə edərək Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi nüfuzunu genişləndirdi. Rusiya bundan çox rahatsız olmağa başladı. Türkiyə hökmranlığına qarşı 1821-ci ildə Yunanıstanda üsyan baş verdikdən sonra Rusiya ilə Trükiyə arasında münasibətlərin kəskinləşməsi İngiltərə diplomatiyasına öz təsirini göstərdi. Rusiya ilə İngiltərə arasında yaxınlaşma başladı. Yeni hakimiyyətə gələn I Nikolay 1826-cı il aprelin 4-də İngiltərə ilə Sankt-Peterburqda protokol imzaladı. Protokolun 3-cü bölümü üzrə Türkiyə sultanı yunan-türk danışıqlarında İngiltərənin vasitəçiliyindən imtina edirdi. bununla Türkiyə meydanda tək qalırdı, çünki Rusiya və İngiltərənin ona birgə və ya ayrılıqda təsir göstərməsi nəzərdə tutulurdu. Bu, Türkiyəyə qarşı münasibətdə Rusiyanın əl-qolunu açdı. İngilis diplomatiyası belə bir yaxınlaşmanın siyasi qazancı ilə çətin öyünə bilirdi. Buna görə İngiltərə Rusiya-İran münasibətlərində vasitəçilikdən fəal istifadə etməyə, burada güzəştiz davranmağa çalışırdı.

1813-cü ildən sonra da Rusiya-İran münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. İran öz uğursuzluğu ilə razılaşmır, Rusiya isə yeni torpaqlar ələ keçirmək üçün savaş olmasını istəyirdi. Gülistan sövdələşməsinin I maddəsində dəbdəbəli sözlərlə bildirilirdi ki, tərəflər arasında «mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa bu müqavilə ilə bu gündən və gələcəkdə son qoyulur». Lakin 1826-cı ildə tərəflər arasında yeni savaş başlandı. Bu göstərir ki, Gülistan müqaviləsi Rusiya ilə İran arasındakı ziddiyyətləri həll etmədi, yalnız keçici bir barış ortaya getirə bildi. Rusiya bu barışdan işğal edilmiş torpaqlarda öz ağalığını bərkitmək üçün istifadə etməyi bacardı.

Rusiya ilə İran arasında ən çox çəkişmə doğuran II maddə oldu. Bu maddə dövlətlərarası sərhəd məsələsi ilə bağlı idi. Dəqiqlik baxımından II maddə diplomatik

standarta tam uyğun gəlmirdi. İran tərəfi bundan istifadə etməyə çalışırdı. Artıq 1815-ci ilin aprelində bu məqsədlə Mirzə Əbdülhəsən xan Peterburqa göndərilmiş və bir ildən çox burada olmuşdu. O, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə ayrıca bir nota verib, Talış xanlığının və Muğanın İrana qaytarılması məsələsini qaldırdı. Britaniyanın Peternurqdakı səfiri Kefkart İrana fəal yardım edirdi. rusiyanın cavab notasında A.P.Yermolovun İrana səfəri zamanı bu məsələ ilə bağlı fikir söyləniləcəyi bildirildi. Rtişşevin yerinə keçən Yermolov 1816-cı ilin noyabrında sərhədlərlə tanış olub, İrana ərazi güzəşt etməkdən boyun qaçırdı. Yermolovun İran səfəri də şah hökumətinin ümidlərini doğrultmadı. Bu zaman I Aleksandrın Gülüstən müqaviləsini ayrıca bir manifestlə xalqa bəyan etməsi Rusiya mövqeyinin dönməz və güzəştisiz olduğunu göstərirdi.

1818-1821 və 1823-cü illərdə hər iki tərəf təmsilçilərinin görüşləri də, növbəti ildə təzələnen danışıqlar da heç bir nəticə vermədi. Gülüstən müqaviləsinin II maddəsi əslində tərəflərdən heç birini təmin etmirdi. İrəvan xnlığı ələ keçirilməmiş qalırdı. Rusiya məqamın yetişməsini gözləyirdi. Müqqvilənin IV maddəsində şahın vəliəhd seçdiyi oğluna Rusiya çarı tərəfindən kömək göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin İranın daxili işlərinə Rusiyanın qarışmasına yol verməmək üçün belə bir yardım yalnız şahın öz xahişi ilə göstərməli idi. Əslində, bu maddə Fətəli şahın rəsmi vəliəhdi Abbas Mirzəni nəzərdə tuturdu.

A.P.Yermolov bu maddəni pozmuş, İranda olarkən Abbas Mirzənin böyük qardaşı, Kirmanşah vilayətinin şahlığa can atan hakimi Məhəmməd Əli Mirzə ilə görüşmüşdü. Sonuncu, şahın gizli göstərişi ilə öldürüldü. Çar hökuməti isə Yermolovun bu hərəkətindən narazı qaldığını bildirməli oldu. I Aleksandr 1819-cu ilin mayında Abbas Mirzəni İran taxtının vəliəhdi kimi tanıdı. Ancaq bu Rusiyada nə İran ordusunun baş komandanı Abbas Mirzəyə qarşı düşmənçiliyi, nə də getdikcə dərinləşməkdə olan Rusiya-İran qarşıdurmasını aradan götürdü.

Azərbaycan xanlıqlarının ləğv edilməsi. Rusiyaya qarşı silahlı müqavimət göstərən xanlıqlar – Gəncə, Quba, Bakı – dərhal yox edilmişdi. Yermolov İrandan Tiflisə döndükdən sonra növbə vassal xanlıqlara çatdı. İranla yeni müharibə başlayacağı halda vassal xanlıqların Rusiyaya qarşı çıxacağını yaxşı anlayan baş komandan xan sülalələrini aradan götürmək üçün birbaşa təxribat üsulları işlətməkdən də çəkinmədi. 1819-cu ildə ilk olaraq Şəki xanlığı ləğv edildi. Sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xan erməni generalı Mədətovun göstərişi ilə zəhərlənərək öldürüldü. Bu haqda İran hökumətinin rəsmi bəyanat verməsinə baxmayaraq, xanlığın bütün xəzinəsi və mülkləri müsadirə edildi. Xan ailəsi var-yoxdan çıxarıldı. Həmin ildə Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə Şirvan xanlığı ləğv edildi.

Qarabağda Mehdiqulu xana qrsı qardaşı oğlu Cəfərqulu ağanı qoydular. Cəfərqulu ağanın adından guya Mehdiqulu xanın Mədətovu öldürmək istəməsi barədə yalan donos yazdırdılar. Mehdiqulu xan İrana qaçmalı oldu. Ruslardan xanlığa yüksələciyini gözləyən Cəfərqulu ağa isə Simbirske sürgün edildi. Qarabağ xanlığının bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə ötürüldü, saysız torpaq mülkləri, ilxı və sürüləri müsadirə edildi. 1826-cı ildə Talış xanlığının vassal varlığına da son qoyuldu.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran savaşı. Türkmənçay müqaviləsi. Rusiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqda 1825-ci ildə baş vermiş Dekabristlər üsyanı haqqında xəbər Tehrana ingilis diplomatı Şilan tərəfindən çatdırıldı. Şah sarayı əlverişli vaxt çatdığını düşünərək savaşa girməyi qərara aldı. İyul ayında İran qoşunları sərhədi keçdi. II Rusiya-İran savaşı başladı. İranın başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq, rus ordusunu Cənubi Qafqazdan çıxarib Terekin o tərəfinə qovmaq idi. Rus qoşunlarının başlıca zərbəsi isə Təbrizə yönəlmişdi.

Qoşunların sayına görə üstünlük İranın tərəfində idi. Şahın nizami piyada ordusu 25 sərbaz və 10 canbaz batalyonundan ibarət idi. Hamısı birlikdə 38,5 min süngü yaradırdı. Abbas Mirzənin ixtiyarında 43 topa xidmət edən top birliyi vardı. İran piyada qoşunu və sərbaz batalyonlarının xeyli hissəsi şahın ixtiyarında qalırdı. İran ordusunda nizami atlı qoşun saxlanmırdı. Cənubi Azərbaycandan 6 minə yaxın və tərəkəmə tayfalardan 15 minə yaxın süvari toplanırdı.

Rusiya Qafqaz korpusunun qüvvəsi sayca böyük deyildi. Ancaq bu, on illərlə Avropa çöl və dağlarında Avstriya, Türkiyə və Fransa qoşunları ilə saysız savaşların döyüş ənənələrinə arxalanan müasir bir ordu idi. Cənubi Qafqazda sayı 10 minə yaxın olan 33 rus piyada batalyonu və 1 nizami atlı alayı, 9 kazak alayı, Bakı və Lənkərəndə 3 batalyon, Gəncə, Şəki və Şirvanda 2 batalyon silah altında idi. Bundan başqa Şuşada 2 batalyon, Pəmbək və Şurakeldə 3 batalyon qarnizon qulluğunda idi. Minlərlə yerli atlı döyüşçülərin də səfərbər edilərək savaşa qatılması nəzərdə tutulmuşdu.

Savaşın başlanğıcı Rusiya üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzə qoşunların başında Qarabağ-Gülənbər yaylaq yolu ilə Qarabağa getdi. İkinci qoşunu Əmir xan və Mehdiqulu xanla birlikdə Naxçıvan-Sisyan dağ yolu ilə arxadan Qarabağa göndərdi. İbrahim xan Qacar və şirvanlı Mustafa xanı Şirvana, Mir Həsən xanı başqa bir qoşunla Talışa, qardaşı Sarı Aslanı İrəvan sərdarı Hüseyn xan və İrakli oğlu Aleksandr ilə birlikdə Tiflis üzərinə yolladı. Uğurlu xan Ziyadoğlu Gəncəyə, Hüseyn xan (Səlim xanın oğlu) qardaşı Hacı xanla Şəkiyə – öz ata-baba yurdlarına girdilər.

İrəlində gedən İran qoşunu Xudafərin körpüsünü sürətlə keçərək rus sərhəd alayını əzdı. Ruslardan 300-ə kimi əsgər öldürüldü, bir qismi əsir düşdü. İran qoşunları sərhəd boyu döyüşlərdə rusları geri oturtdular. Abbas Mirzənin ordusu Şuşa qalasını iyulun 26-da mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün sürdü. Şuşa qarnizonunun rəisi polkovnik Reut yaxşı hazırlıq görmüşdü. Qalanın ələ keçirilməsi uğrunda hücumlar istənilən nəticəni vermədi. Şuşanın uzun çəkən mühasirəsi savaşı bütün gedişinə təsir göstərdi. Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınıq rus qoşunlarını əzmək yerinə böyük qüvvə ilə Şuşa altında əylənib qaldı. Bu, rus komandanlığına dağınıq qoşunlarını birləşdirmək, strateji təşəbbüsü ələ keçirib əks-hücuma keçmək üçün imkan yaratdı.

Şimali Azərbaycanda «Ümummüsəlman üsyanı». İkinci savaşda Azərbaycan əhalisinin Rusiyaya qarşı olacağı barədə Yermolovun fikri düz çıxdı. Xalq öz yurduna dönən keçmiş xanların səsinə səs verib ayağa qalxdı. Avqustun 13-də Sankt-Peterburqa bu barədə raport yazan Yermolov bildirirdi ki, qaçqın xanlar «qara camaatı, xüsusilə inamı yüngül olanları üsyana qaldırdılar». O, Azərbaycanda «ümummüsəlman üsyanı» baş verdiyini yazırdı. Yermolov yazırdı: «Bizə qarşı ümummüsəlman üsyanı başqa yolla deyil, din vasitəsilə ortaya getirilmişdir, bu üsyanı qızıqdıran Abbas Mirzənin yanındakı bir müqəddəs kişidir» (Seyid Kərbəla Məhəmməd nəzərdə tutulur – red.).

İyulun 27-də rus batalyonlarının şəhəri tərk edəcəyini öyrənən gəncəlilər qılınc və qalxanlara qurşanıb şəhər narın qalası üzərinə yürüdülər. Onlar ilk öncə qala həbsxanasını alıb siyasi dustaqları azadlığa buraxdılar. İyulun 28-nə keçən gecə bir çox rus döyüşçüsünü qırıb Gəncəni təmizlədilər. Uğurlu xan asanlıqla azad edilmiş şəhərə girib narın qalada oturdu.

İkinci kütləvi üsyan Talış xanlığında baş verdi. Talış hakimi Mirhəsən xan atası Mustafa xan kimi Rusiya təbəəliyinə keçmişdi. Ancaq çar hərbcilərinin özbaşınalığı və onunla bir nökr kimi davranması xanın dözümlünə son qoydu. Talış xanlığında bu zaman Mirhəsən xan deyil, əslində mayor İliyinski ağalıq edirdi. xəzər dəniz batalyonu və 50 kazak atlısının komandiri olan bu mayor xanı sıxışdırıb İrana qaçmağa məcbur etdi. Belə bir durum xalqı üsyana qaldırdı. Mirhəsən xan üsyana qalxmış yerli döyüşçülər və bir neçə min İran sərbazı ilə 1826-cı il iyulun 25-də Lənkəranda yerləşən rus qarnizonu ilə döyüşə girdi. Altı gün və altı gecə sürən döyüşdən sonra mayor İlyinski Sara adasına çəkildi. Talış xanlığında da Rusiya hərbi idarəçiliyi devrildi.

İyulun 26-da Cavad keçidi yanında ruslar daha bir döyüşü uduzdular. İrana qaçmış Bakı hakimi Hüseynqulu xan bu döyüşdən sonra 3 minlik İran atlısı ilə Bakı üzərinə yollandı.

Çoxsaylı avarlı İran donanması da dənizdən onun köməyinə gəldi. Ancaq xanın xalqı ayağa qaldırmaq istəyi baş tutmadı.

Yenə iyulun 26-da Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərini azad etmiş Mustafa xan Şirvanda uğurla irəliləməkdə idi. Mustafa xan avqust ayında Şamaxı və Şirvandan rus qoşunlarını vurub çıxara bildi. Rus əsgərləri Qubaya sarı çəkildilər. Ancaq burada da yerli bəylər xalqı üsyana qaldırmışdılar. Üsyan dalğası rus əsgəri birləşmələrini Şəkidən də kənara atmışdı.

Şimali Azərbaycanı bürüyən kütləvi xalq çıxışları II Rusiya-İran müharibəsinin başlanğıcında tutarlı amillərdən biri idi. Abbas Mirzə bu çıxışlarla uzlaşın sinxron bir savaş apara bilmədi.

Avqust ayında Rusiya komandanlığı özünə gəlməyə başladı. Dağınıq ordu birləşmələri Gəncə-Tiflis xəttinə yığıldı. I Nikolay Cənubi Qafqazdakı qoşunların baş komandanlığına Paskeviçi təyin etdi. Avqustun sonunda İran qoşunları gürcü şahzadəsi Aleksandrın başçılığı altında Şəmkir yaxınlığında idi. Abbas Mirzənin oğlu Məmməd Mirzə yeni qoşunla gəlib Şəmkiri tutdu. Amma buradan irəli gedə bilmədi. Sentyabrın 3-də Şəmkir altındakı düzənlikdə Zəyəm dağı ətəyində İran və Rusiya qoşunları arasında döyüş oldu. Ruslar qalib gəldilər. İran qoşunu 1500 əsgər itirərək Gəncəyə çəkildi.

Şəmkir altında uğurdan sonra rus qoşunları sentyabrın 4-də Gəncəni tutdular. Həmin ayın 13-də Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yaxınlığındakı döyüş də rusların qələbəsi ilə qurtardı. Gəncə döyüşü II Rusiya-İran savaşının ən böyük döyüşü oldu. Bu döyüşdən sonra İran ordusu bir daha özünə gələ bilmədi.

Bu döyüşdən sonra rus komandanlığı üçün 1826-cı il üsyanlarını yatırmaqdan ötəri əlverişli imkan yarandı. Bu, Yermolovun baş komandan vəzifəsində son fəal döyüşləri oldu.

Cənubi Azərbaycanda savaşlar. 1827-ci ilin yanvarında rus qoşunu Qaradağın mərkəzi Əhəri tutdu. General Mədətovun komandanlıq etdiyi qoşunlar Mişgini qarət etdilər. Aprelin 20-də Xudafərin körpüsü tutuldu. Sonra ruslar İrəvana doğru irəlilədilər. İrəvanın iki aylıq mühasirəsi ruslar üçün uğusuzluqla nəticələndi. İyunun 26-da Naxçıvan qalası döyüşsüz tutuldu. Daha sonra ruslar Abbasabad qalasını ələ keçirdilər. Sonra Sərdarabad çökdü. Sentyabrın 26-da İrəvan qalası mühasirəyə alındı. Oktyabrın 1-də qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası tutuldu. I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan qalasının adı qraf Paskeviçin tituluna qatıldı.

Paskeviçin Cənubi Azərbaycana girməyi qadağan etməsinə baxmayaraq rus birləşməsinin komandanı Eristov oktyabrın 2-də Mərəndi tutub Təbrizə doğru irəlilədi. Təbrizdə şah qarnizonunun rəisi Allahyar xan müdafiəyə hazırlaşdı. Ancaq Təbriz ruhani

başçısı müctəhid Ağa Mirfəttah Təbatəbai rusların tərəfinə keçərək şəhərliləri ardınca apardı. Oktyabrın 13-də rus bölükləri Təbrizə girdilər. Rusiya baş komandanı Paskeviç Şimali Azərbaycanda Yermolovun yol verdiyi yanlış üsullardan qaçmağa çalışır, əhalini və yerli hakimləri qıcıqlandırmırdı. Abbas Mirzənin mərkəzləşdirmə siyasəti isə Cənubi Azərbaycan xanlarını Rusiya asılılığına doğru sürükləyirdi. Bütün bunlar Rusiya qoşunlarının irəliləməsini asanlaşdırırdı.

Təbriz tutulduqdan sonra Tehran üzərinə yol açıldı. Təbrizi idarə etmək üçün rus hərbcilərinin və şəhərlilərin nümayəndələrindən ibarət Müvəqqəti idarə yaradıldı. Onun rəisi general Osten-Saken oldu.

Türkmənçay müqaviləsi. Gələcək sülh müqaviləsinin başlıca müddəaları artıq 1826-cı il sentyabrın 16-da Rusiyanın ayrıca bir «Bəyanamə»sində bildirilmişdi. Gələcək müqavilənin şərtləri haqqında çar fərmanı 1827-ci il mayın 24-də Cəlaloğlu yanındakı rus düşərgəsinə gətirildi. Rus komandanlığı danışıq aparmaq üçün tam hazır idi. Qarazadənin danışıqlarında Qriboyedov bildirdi ki, biz Azərbaycana sahib olaraq bu vilayətin müstəqilliyini təmin edəcəyik. Noyabr ayının 6-da Dehqarqanda danışıqlar yenidən başlandı. Təzminat məsələsi üzrə bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları irəli atıldı. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Müqavilənin bağlanması sürətləndi. Fevralın 9-dan 10-a keçən gecə Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Gülüstən müqaviləsinin bəzi şərtləri burada saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi. I maddə ilə tərəflər arasında əbədi barış elan olunurdu. II maddədə İranın Rusiyaya 20 milyon gümüş rubl təzminat ödəyəcəyi bildirilir, III maddədə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçdiyi təsbit edilir, IV maddədə sərhədlər müəyyən edilirdi. Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi. XV maddə ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı idi. Müqavilə Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edildi. Türkmənçay müqaviləsi XIX əsrdə İranın İngiltərə, Fransa, Rusiya və Türkiyə ilə bağladığı müqavilələr üçərində ən ağırı idi. Bu müqavilə İranı Rusiyadan asılı duruma gətirdi.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə səvəsi. Çar Rusiyası İranla müharibəni qazanandan sonra işğalçılıq istəklərinin yeni nöqtəsinə keçdi. 1828-ci ilin aprelində Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi. Döyüşlər Balkanlarda və Qafqazda gedirdi. Qafqaz hərbi əməliyyatları rus qoşunlarının Qars istiqamətində hücumu ilə başladı. 1828-ci il iyunun 22-də rus qoşunu

Qars qalasını ələ keçirdi. Rus komandanlığı Cənubi Qafqazda köhüllü piyada və süvari alayları təşkil etdi. Qarsı tutduqdan sonra ruslar Ahalsıx üzərinə hərəkət etdilər. Avqustun sonlarına qədər ruslar Bəyazid qalası, Torpaqqala və Diadil sədləri ilə birlikdə bütün Bəyazid paşalığını zəbt etdilər. 1828-ci il hərbi kompaniyasının sonuna yaxın rus qoşunu Ərzurumun 90 kilometrliyində yerləşdi. Anapa və Poti rusların əlinə keçdi.

1829-cu ilin hərbi əməliyyatlarına hazırlaşan Rusiya hakim dairələri gələcək döyüşlərdə iştirak etməli olan alaylar üçün Azərbaycandan yeni qüvvə topladılar. Osmanlı Türkiyəsi də yaz hərbi əməliyyatlarına hazırlaşdı. O, ingilis və fransızların köməyi ilə öz ordusunu nizama salmaqla yanaşı, keçmiş Azərbaycan və Dağıstan xanlıqlarının yuxarı dairələri ilə əlaqəyə girmək qərarına gəldi və bu məqsədlə öz emissarlarını göndərdi. 1829-cu il hərbi əməliyyatlarının gedişində rus ordusu başlıca vəzifəsi Anadolunun içərilərinə doğru hərəkət edərək Ərzurumu tutdu və Trabzon üzərinə hücumla hazırlaşdı. Balkan hərbi meydanında isə rus qoşunu Balkan dağlarından keçərək Ədirnəni ələ keçirdi və İstanbula yaxınlaşdı. Sultan sülh bağlamağa məcbur oldu. 1829-cu il sentyabrın 2-də Ədirnədə bağlanan sülh müqaviləsinə görə Osmanlı Türkiyəsi şimalda Anapadan başlayaraq cənubda Müqəddəs Hikolay limanına qədər Qara dənizin bütün şərq sahillərini və Ahalsıx paşalığının bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getdi. Bosfor və Dardanel boğazları rus və Qərbi Avropa ticarət gəmiləri üçün açıq saxlanılırdı. Moldaviya və Valaxiya rus qoşunu tərəfindən müvəqqəti olaraq işğal edildi. Ədirnə sülhü Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını təsbit etdi, Rusiyanın Orta Şərqdə və Balkanlarda mövqelərini möhkəmləndirdi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyinə nail ola bilmədi. Azərbaycan xalqı zorla iki hissəyə bölündü. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində torpaqlarımız parçalandı və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu. İşğal nəticəsində Azərbaycan çar Rusiyası zadəganlarının və sənaye sahiblərinin xammal bazasına, rus tacirlərinin satış bazarına çevrildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi. Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilasının nə kimi acı nəticələrə gətirməsi Gəncədən millət vəkili İsmayıl xan Ziyadxanovun I Dövlət Dumasında 1906-cı ilin iyununda söylədiyi nitqində öz kəskin ifadəsini tapmışdır: «Zaqafqaziya torpaqları yüz il bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu yüz il içində biz müsəlmanlar həmişə əsir müamiləsi görmüş və bu sifətlə hər təqibata məruz qalaraq, hər cür haqq və hüquqdan faydalanmaz kölə vəziyyətinə endirilmişik. Sözün həqiqi mənasında yüz il içində biz gözləri hər şeyi görən hökumətin

şiddətli və əleyhimizə mənfi düzəltmələri altında yaşadılmışıq. Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hansı sahəsi ələ alınarsa alınsın, hər birində bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünü görmüş olacaqsınız. Ölkəmiz istila edilər-edilməz dərhal milli varlığımıza təcavüzə qalızıldı. Dinimizə və müqəddəslərimizə müdaxilə edildi».